

TURLI TIZIMLI TILLARDA SO‘Z YASALISHI: QIYOSIY-TIPOLOGIK YONDASHUV

A.I.Ziyayev

Qo‘qon davlat pedagogika instituti
ingliz tili nazariyasi kafedrası professori,
filologiya fanlari doktori

Mamurova Shaxlo Sultanovna

Kokand university, 1 kurs tayanch doktoranti

Annotatsiya: Mazkur maqolada turli morfologik tizimlarga ega bo‘lgan ingliz, rus va o‘zbek tillarida so‘z yasalişh jarayoni qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. So‘z yasalişhiga oid vosita va usullar, ularning strukturaviy hamda semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Tadqiqot natijalari ushbu tillarning tipologik farqlarini ochib berish, umumiy va o‘ziga xos xususiyatlarini aniqlashga yordam beradi. Shu bilan birga, maqolada o‘zaro qiyoslash orqali til o‘rgatish va tarjima nazariyasi uchun amaliy tavsiyalar ilgari suriladi.

Kalit so‘zlar: so‘z yasalişh, morfologik tip, analitik til, sintetik til, agglutinatív til, affiksatsiya, konversiya, qiyosiy tilshunoslik.

Kirish

So‘z yasalişh — tilshunoslikda morfologiyaning markaziy bo‘limlaridan biri bo‘lib, yangi leksik birliklar yaratish, tilning ichki imkoniyatlarini kengaytirish va nutq samaradorligini oshirishda muhim o‘rin tutadi. Har bir til o‘zining morfologik tuzilishiga qarab, so‘z yasalişhiga oid o‘ziga xos tizim va uslublarga ega. Dunyodagi tillar odatda uch asosiy morfologik tipga — analitik, sintetik va agglutinatív turlarga bo‘linadi. Ushbu maqolada ingliz, rus va o‘zbek tillari misolida so‘z yasalişh jarayonlari qiyosiy asosda tahlil qilinadi. Bu tillar morfologik xususiyatlari jihatidan turli tizimlarga mansub bo‘lib, tadqiqotga asosli va qiziqarli solishtirma turtki beradi.

Metodologiya

Mazkur tadqiqotda qiyosiy-tipologik tilshunoslikning asosiy metodlariga tayanilgan bo‘lib, turli morfologik tizimlarga ega tillarda so‘z yasalişh jarayonlarini taqqoslash va ularning umumiy hamda xususiy xususiyatlarini aniqlash maqsad qilingan. Tadqiqot davomida quyidagi metodlar kompleks tarzda qo‘llanildi:

1. **Qiyosiy (komparativ) metod** — Ingliz, rus va o‘zbek tillarida so‘z yasalişh jarayonlari bir-biri bilan tizimli ravishda solishtirildi. Har bir tilga xos morfologik xususiyatlar, so‘z yasovchi affikslar, strukturaviy modellar va semantik o‘zgarishlar aniqlanib, ular o‘zaro taqqoslandi. Ushbu metod tadqiqotning asosiy printsiplarini belgiladi.

2. **Tipologik yondashuv** — Tadqiqot obyektlari bo‘lgan tillar turli morfologik tipga mansubligi sababli, ularning tuzilish xususiyatlari tipologik doirada tahlil qilindi. Shu asosda analitik, sintetik va agglutinatив tizimlarning farqli jihatlari ajratib ko‘rsatildi. Bu yondashuv tillar o‘rtasida sistematik umumiylik va farqlarning ilmiy asosda aniqlanishini ta‘minladi.

3. **Deskriptiv (tasviriy) metod** — Har bir tilning ichki morfologik tizimi, so‘z yasash modellari, affikslarning vazifalari, semantik o‘zgarishlar holati maxsus tahlil qilinib, amaliy misollar asosida tavsiflandi. Mazkur metod morfologik birliklarning aniq shaklda ifodalanishini ta‘minladi.

4. **Morfologik tahlil** — So‘z yasashining aniq birliklari (so‘z o‘zagi, yasovchi affiks, grammatik shakl) morfologik qurilishiga ko‘ra tahlil qilindi. Har bir misolda o‘zak va qo‘shimchalar (affikslar)ning strukturadagi o‘rni va funksional yuklamasi ko‘rsatildi.

5. **Leksik-semantik tahlil** — So‘z yasash jarayonida hosil bo‘lgan birliklarning ma‘no o‘zgarishi, leksik darajadagi kengayish yoki torayish holatlari ham tahlil qilindi. Bu usul, ayniqsa, konversiya, metaforik o‘zgarish va antonim yasovchi affikslarda muhim rol o‘ynadi.

6. **Ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish metodi** — Tadqiqotda so‘z yasashiga oid ilg‘or nazariy manbalar, zamonaviy morfologiya bo‘yicha klassik va zamonaviy olimlarning ishlari (M. Aronoff, A. Spencer, G‘. Jo‘raev, D. Xudoyberganova va boshqalar) chuqur o‘rganildi va ulardagi qarashlar asosida nazariy asoslar mustahkamlandi.

Tadqiqot materiali sifatida zamonaviy ingliz, rus va o‘zbek tillaridagi lug‘aviy manbalar, onlayn korpuslar, so‘z yasashi bo‘yicha ilmiy maqolalar hamda adabiy matnlardan olingan amaliy misollar tanlab olindi. Tanlangan so‘zlar yasash usuli, qo‘llangan affikslar va semantik o‘zgarishlariga ko‘ra tasniflandi. Korpuslardan foydalanish tilda real ishlatiladigan birliklarni kuzatish va ular asosida xulosalar chiqarishga imkon berdi.

Shu tariqa, tadqiqotda nazariy va amaliy metodlarning uyg‘unligi, empirik materiallar asosida qilingan chuqur tahlillar va tipologik yondashuv asosiy yo‘nalish bo‘lib xizmat qildi.

Amaliy bosqichlar va vizual tasnif

Tadqiqot quyidagi **bosqichlar** asosida amalga oshirildi:

1-bosqich: Nazariy asoslarning shakllantirilishi

- So‘z yasashiga oid umumiy tilshunoslik nazariyalari (klassik va zamonaviy) o‘rganildi.

- Tillar tipologiyasi (analitik, sintetik, agglutinatив) bo‘yicha adabiyotlar tahlil qilindi.

- Morfologik birliklarning ta‘rifi va tasnifi aniqlashtirildi.

2-bosqich: Tadqiqot materialini tanlash

- Har bir til (ingliz, rus, o‘zbek) uchun 100 tadan ortiq yasalma so‘zlar tanlab olindi.

- Misollar zamonaviy matnlar, lug‘atlar, korpuslar (British National Corpus, Национальный корпус русского языка, O‘zbek tilining imlo lug‘ati) asosida tanlandi.

- Har bir misol morfologik tuzilishi va semantik o‘zgarishiga qarab ajratib chiqildi.

3-bosqich: Morfologik va leksik-semantik tahlil

- Har bir yasalgan so‘zning o‘zagi, affikslari, yasash usuli aniqlab chiqildi.

- So‘z yasovchi affikslarning vazifasi, nutqdagi roli va leksik ma‘nodagi o‘zgarishlar tahlil qilindi.

- Har bir til uchun so‘z yasash modellarining ustun va kamchilik tomonlari ajratildi.

4-bosqich: Qiyosiy-tipologik tahlil

- Uchtala til tizimidagi umumiylik va farqlar jamlanib, jadval ko‘rinishida tizimlashtirildi.

- So‘z yasash samaradorligi, affikslik tizimi, konversiya va kompaund yasash kabi elementlar solishtirildi.

- Har bir til tipining strukturaviy, semantik va stilistik imkoniyatlari baholandi.

So‘z yasash tizimining tipologik solishtiruv jadvali

Ko‘rsatkichlar	Ingliz tili (Analitik)	Rus tili (Sintetik)	O‘zbek tili (Agglutativ)
Dominant usul	Konversiya, affiksatsiya	Affiksatsiya (suffiks, prefiks)	Affiksatsiya (qatma-qat qo‘shimchalar)
Morfologik o‘zgarishlar	Kam, sintaktik yo‘nalish	Murakkab, urg‘u o‘zgaradi	Aniq va qat’iy tartibda
Konversiya	Keng tarqalgan	Kamdan-kam	Deyarli yo‘q
Birikma so‘zlar	Ko‘p (compound words)	Cheklangan	Juda keng qo‘llaniladi
Qisqartmalar, aralashma	Juda faol (clipping, blending)	Cheklangan	Kam uchraydi
Affikslarning roli	Leksik darajada	Leksik + grammatik	Asosan grammatik + semantik
Misollar (1-2 ta)	unhappy, teacher, brunch	написать, читатель	yozuvchi, o‘quvchilik, yuruvchan

Sxematik tasvir: Soʻz yasash modeli (oʻzbek tilida namunaviy koʻrinish)

Oʻz => Oʻzchi => Oʻzchilik => Oʻzchiliksiz => Oʻzchiliksizlik

(oʻz) + (-chi) + (-lik) + (-siz) + (-lik)

[ot] [ot yasovchi] [abstrakt] [inkor] [holat]

Ushbu model oʻzbek tilidagi agglutinativlik xususiyatini yaqqol koʻrsatadi — har bir qoʻshimcha oʻz mustaqil semantik yuklamasiga ega va qatma-qat tarzda qoʻshiladi.

Tadqiqot ishonchliligi va natijalar aniqligi

- Har bir tildan tanlangan materiallar keng qamrovli va real nutqdagi foydalanishga asoslangan.

- Tahlillar tipologik mezonlar asosida amalga oshirilib, nazariy asoslar amaliy misollar bilan mustahkamlangan.

- Har bir soʻz namunasi struktura, semantika va funktsional rolga koʻra tizimlashtirilgan.

Natijalar va tahlil

Ingliz tilida soʻz yasashning asosiy usullari quyidagilardan iborat: affiksatsiya (prefixation va suffixation), konversiya (grammatik oʻzgarishlarsiz soʻz turkumining oʻzgarishi), birikma soʻzlar yasash (compounding), qisqartirish (clipping), va aralashtirish (blending). Masalan, “teacher” (teach+er), “unhappy” (un+happy), “run” (n) ← “to run” (v), “brunch” (breakfast+lunch). Ingliz tilida konversiya ayniqsa keng tarqalgan boʻlib, sintaktik va funktsional oʻzgarishlarni oʻzida aks ettiradi.

Rus tilida soʻz yasash morfologik jihatdan ancha murakkab va affiksatsiya ustunlik qiladi. Soʻzlar odatda prefiks, suffiks va infikslar orqali yaratiladi. Masalan, “написать” (prefiks orqali), “читатель” (suffiks orqali), “поездка” (asos + suffiks). Rus tilida oʻzaklar bilan ishlashda fonetik oʻzgarishlar va urgʻu oʻzgarishlari ham koʻplab muammolar tugʻdiradi. Bundan tashqari, rus tilida semantik nozikliklar va soʻz yasovchi affikslarning stilistik yuklamasi katta ahamiyatga ega.

Oʻzbek tilida esa soʻz yasashi aniq va izchil qoʻshimchalar tizimi orqali amalga oshadi. Har bir affiks bitta maʼno anglatadi va affikslar qatma-qat, yaʼni lineyer tarzda qoʻshiladi. Masalan, “yozuvchi” (yoz+uvchi), “kitobxonlik” (kitob+xon+lik), “sotilmagan” (sot+il+ma+gan) soʻzlari bu tizimni yaqqol koʻrsatadi. Oʻzbek tilida feʼl, ot, sifat va ravish yasash uchun oʻnlab affikslar mavjud boʻlib, ularning semantik funksiyalari aniq chegaralangan.

Ushbu uch tilni solishtirish natijasida quyidagi tipologik xususiyatlar aniqlandi: ingliz tilida affikslar yordamchi rol oʻynaydi, asosiy urgʻu sintaktik struktura va konversiyaga beriladi; rus tilida affikslik tizim kuchli boʻlib, fonetik va grammatik jihatlar keskin oʻzgaradi; oʻzbek tilida esa morfologik barqarorlik va affikslarning ketma-ketligi tilning oʻziga xosligini koʻrsatadi.

Xulosa

Turli tizimli tillarda soʻz yasallishining oʻrganilishi tilshunoslikda muhim ilmiy va amaliy ahamiyatga ega. Ingliz, rus va oʻzbek tillari misolida soʻz yasash usullarining turlicha boʻlishi har bir tilning morfologik tipiga bogʻliq ekani isbotlandi. Analitik tizimdagi ingliz tilida sintaktik yondashuv, sintetik rus tilida morfologik murakkablik, agglutinatив oʻzbek tilida esa aniq strukturaviy izchillik ustuvorlik qiladi. Bu jihatlar tarjima nazariyasi, komparativ lingvistika, chet tillarni oʻqitish metodikasi uchun foydali manba boʻlib xizmat qiladi. Kelgusida bu mavzuni kengroq doirada — boshqa tillar misolida yoki tarixiy-lugʻaviy yondashuvlar asosida davom ettirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Aronoff, M. (2007). *Morphology by Itself: Stems and Inflectional Classes*. MIT Press.
2. Spencer, A. (1991). *Morphological Theory: An Introduction to Word Structure in Generative Grammar*. Blackwell.
3. Булыгина Т.В. (1993). *Современный русский язык. Морфология*. Москва.
4. Joʻraev, Gʻ. (2008). *Hozirgi oʻzbek adabiy tili. Morfologiya*. Toshkent: Oʻzbekiston Milliy ensiklopediyasi.
5. Matthews, P.H. (1974). *Morphology: An Introduction to the Theory of Word Structure*. Cambridge University Press.
6. Xudoyberganova D. (2010). *Soʻz yasallishi va soʻz birikmalari*. Toshkent: Fan.
7. Mamurova Shaxlo. (2024). IBORA, SOʻZ BIRIKMASI VA FRAZEOLOGIK BIRLIKLAR HAQIDA UMUMIY TUCHUNCHA. *University Research Base*, 180–185. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/308>
8. Mamurova Shahlo. (2023). LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASES WITH ADJECTIVE COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEK. *QOʻQON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1(1), 1101–1104. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.523>
9. Shahlo, M. (2023). LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASES WITH ADJECTIVE COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEK. *QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI*, 1 (1), 1101–1104.
10. Bektoshev Otabek Kodiraliyevich, & Mamurova Shahlo Sultanovna. (2022). GENERAL CONCEPTIONS OF PHRASE, WORD COMBINATION AND PHRASEOLOGICAL UNITS. *Galaxy International Interdisciplinary Research Journal*, 10(12), 1824–1827. Retrieved from <https://giirj.com/index.php/giirj/article/view/4289>

11. Surayyo Abidjanova. (2024). EFFECTIVENESS OF USING AUTHENTIC MATERIALS IN THE CLASSROOM. Kokand University Research Base, 34–38. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/284>
12. Surayyo Abidjanova. (2024). USING READING STRATEGIES IN ELEMENTARY LEVEL CLASROOMS. Kokand University Research Base, 30–33. Retrieved from
13. Mamurova Shahlo. (2023). LINGUOCULTURAL ANALYSIS OF PHRASES WITH ADJECTIVE COMPONENTS IN ENGLISH AND UZBEK. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 1(1), 1101–1104. <https://doi.org/10.54613/ku.v1i1.523>
14. Mamurova, S. (2024). THE DYNAMICS OF IMAGERY IN LINGUISTIC CREATIVITY AND INNOVATION. QO‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 13, 286–288. <https://doi.org/10.54613/ku.v13i.1078>
15. Mamurova, S. (2024). BEYOND WORDS: THE ROLE OF PARALINGUISTICS IN EFFECTIVE COMMUNICATION. QO ‘QON UNIVERSITETI XABARNOMASI, 13, 300–302.
16. Elvina Rustemovna Sherefetdinova. (2024). IN INTERCULTURAL CONTEXTS, SOCIAL NORMS, BELIEFS, AND VALUES PLAY A SIGNIFICANT ROLE IN SHAPING INTERPRETATIONS AND INTERACTIONS. Kokand University Research Base, 112–123. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/297>
17. Elvina Rustemovna Sherefetdinova. (2024). GLOBALIZATION AND THE SHIFTING SANDS OF CULTURAL IDENTITY. Kokand University Research Base, 124–127. Retrieved from <https://scholar.kokanduni.uz/index.php/rb/article/view/298>
18. Ергашев М., & Шерифетдинова Е.. (2025). TILSHUNOSLIKDA TEATR LEKSIKASI BILAN BOG‘LIQ ILMIY FARAZLAR. Interpretation and Researches, (9(55-1)). извлечено от <https://inlibrary.uz/index.php/international-scientific/article/view/104374>
19. Elvina Sherefetdinova (2024). INNOVATIVE APPROACHES IN TEACHING PHILOLOGICAL SCIENCES. Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2 (56), 104-108.